

Проблеми української медієвістики

М. Ф. КОТЛЯР (Київ)

ДИПЛОМАТИЧНІ ВІДНОСИНИ МІЖ ДВОМА ОСЕРЕДКАМИ ВЛАДИ В ДАВНЬОРУСЬКІЙ ДЕРЖАВІ (70—90-ті роки XII ст.)

Йдеться, власне, про **внутрішню**, міжкнязівську дипломатію на Русі. Ця тема досі не вивчалась ні у вітчизняній, ні у зарубіжній історіографії. Вона була лише порушена В. Т. Пашутом у проблемній статті, опублікованій вже після передчасної кончини цього видатного вченого. Історик підкреслив важливість дослідження дипломатичних стосунків поміж руськими государями і накреслив деякі лінії студювання теми¹. Тому моя розвідка є, по суті, першою у цій проблемі.

На 60-ті рр. XII ст. у Київській Русі *de facto* існувало два центри державної концентрації. Поряд з древньою, всіма визнаною столицею Києвом, у часи Юрія Долгорукого і його сина Андрія Боголюбського в державі підноситься ще один владний осередок: Володимир на Клязьмі. І коли Юрій все життя прагнув сісти на київський “золотий стіл” і закінчив свої дні великим князем київським, то його наступник Андрій з самого початку політичної кар’єри прагнув назавжди залишити Київську землю і Київ, натомість розбудувати свою північну столицю, створити північний осередок державної концентрації.

Незабаром по смерті Юрія (1157 р.) Андрій починає виявляти претензії на загальноруські старійшинство і владу. Він, як і раніше, не бажає посідати київський престол, але воліє перетворити інших князів на своїх підручників і правити Руссю одноосібно, хоч і здалека. Можна думати, що Андрія в’язала сама можливість стати київським князем: він не хотів мати справу з вкоріненими великими боярами у місті й землі, з південноруською княжою ієрархією, нарешті, з давніми традиціями тамтешнього суспільно-політичного життя. Цей амбітний син Долгорукого воліє починати все спочатку, з чистого аркуша, на новому місці.

Отаборившись у Суздалі, що був дійсною столицею його князівства, Андрій Юрійович поступово входить в конфлікт зі своєю близькою роднею — київськими та волинськими Мстиславичами і смоленськими Ростиславичами. Скориставшись із чвар поміж Мстиславичами і Ростиславичами, підступами проти обох кланів чернігівських князів Ольговичів, він підштовхує всіх їх проти київського князя Мстислава Ізяславича. Коаліція з південноруських князів Ольговичів, Мстиславичів і Ростиславичів разом з сином Боголюбського Мстиславом на початку березня 1169 р. штурмом здобула і страшенно розграбувала стольний град Русі. На київський стіл Мстислав Андрійович посадив свого дядька Гліба^{1а}.

Розграбування Києва, в якому взяли участь не лише північно-, а й південноруські князі, ознаменувало факт політичного розділення країни і явного виділення, поряд із Києвом, ще одного центра влади в державі — в Суздалі. Верхівці суспільства стало ясно, що віднині Андрій Боголюбський прагне відігравати головну роль на Русі.

Посаження в Києві у березні 1169 р. Гліба Юрійовича зовсім ще не означало того, що північноруські Мономашичі заволоділи стольним градом Русі. “Мы же паки на преднее возвратимся, на горкую и бедную память тоя же весны”², як сказано в Новгородському літописі з іншого приводу й під іншим роком. Йдеться про страшну для Києва весну 1169 р., коли вперше в давньоруській історії коаліція руських князів штурмом здобула і майже знищила матір міст руських! Уперше в історії володимиро-суздальський князь Андрій посадив у Києві свого ставленика без узгодження з іншими князями. Гірка пам’ять про варварську наругу над Києвом тими, хто зобов’язувався перед суспільством берегти і охороняти його, ще довго жила в пам’ятках середньовічної руської писемності.

Завзятий Мстислав Ізяславич на початку наступного, 1170 р. рушив на Київ, одержавши допомогу від галицького князя Ярослава Володимировича й ще кількох інших князів. Дізнавшись про наближення Мстислава, Гліб Юрійович утік до Переяславля Південного і звідти послав за половецькою ордою. Мстислав же “вшед в Киев **взем ряды с братьею**, с Ярославом (своім братом. — **М.К.**) и Володимиром Мъстиславичем (дядьком. — **М.К.**), с галичаны, и со Всеволодовичемъ (Святославом. — **М.К.**), и Святотополком Гюргевичем, и с **кианы**”³ (тут і далі виділено мною. — **М.К.**).

Гліб Юрійовича врятував Давид Ростиславич, бо його клан був тоді в союзі з Андрієм Боголюбським: він зачинився у Вишгороді, і Мстислав не зміг здобути сильно укріплену фортецю. Цим він виграв час для Гліба. Тоді ж Мстислав Ізяславич одержав звістку, що Гліб Юрійович веде половецьку орду; допомога поспішала і до Давида. А нечисленні союзники залишили Мстислава. Він змушений був відступити на Волинь, де намагався зібрати нове військо, проте розхворівся і 19 серпня 1170 р. помер⁴. А в січні 1171 р. пішов з життя його суперник Гліб Юрійович⁵.

Ростиславичі в дипломатичному і воєнному протистоянні з Андрієм Боголюбським

Андрій Юрійович, мабуть, не встиг направити до Києва свого нового ставленика. Бо Давид і Мстислав Ростиславичі, котрі сиділи у Вишгороді, звели на київський престол свого дядька Володимира Мстиславича, що до того посідав скромний стіл у закутному Дорогобужі⁶. Важко сумніватися в тому, що, садовлячи в Києві старшого серед синів Мстислава Великого, однак дрібного удільного і зовсім не авторитетного князька, Ростиславичі сподівалися використати його у власних цілях⁷. Лише після цього у справу посідання великокнязівського стола владно втрутився Андрій Боголюбський. Як зауважив київський книжник, “Андрееви же нелюбо бяше седење Володимере Киеве, а насылаше на нь, **веляше ему ити ис Киева, а Романове Ростиславичю веляше ити Киеву**”⁸. Вживання дієслова “велети” красномовно свідчить, що Боголюбський вважав себе старійшим князем у Руській землі і наполягав на своєму праві на власний розсуд ставити князів у стольному граді держави. Таким правом доти володіли лише великі князі київські, хоча по смерті Мстислава Володимировича Великого (1132 р.) це право часом бувало зовсім формальним.

Важко сказати, чим би закінчилося невдоволення суздальського князя вокняжінням (без його згоди) Володимира Мстиславича в Києві. Та немолодий вже Володимир раптово помер, просидівши на київському столі неповних чотири місяці⁹, після чого зникла перешкода утвердженню Романа Ростиславича в стольному граді. Після деякого зволікання Роман прибув до Києва, залишивши в Смоленську сина Ярополка, і одразу уклав угоду з київським вічем¹⁰. Все це було зроблено без погодження з Андрієм Юрійовичем. Однак він не залишив того, що сталося, поза увагою.

Ще одним свідченням привласнення Боголюбським статусу старішого в державі можна вважати трохи раніше свідчення Київського літопису (осінь 1170 р.): “Посла Андрей к Ростиславичю к Рюрикови, да ему Новгород Великий; Рюрик же приеха, да волость свою брату своему Давыдови, а сам иде к Новугороду”¹¹.

На перший погляд, у державі склалася система управління і розподілення столів в обхід великого князя київського, на чолі якої став (без погодження з главами інших кланів) проводир північноруських Мономашичів Андрій Юрійович. Літописи начебто створюють враження того, що інші клани та їхні глави мовчки змирилися з подібним становищем. Адже Ростиславичі охоче прийняли від Андрія і Київ, і Новгород. Однак, як свідчать наступні сторінки Київського, Лаврентіївського та інших ізводів, брати зовсім не визнали Боголюбського старішим на Русі. Незабаром Ростиславичі почали оспорювати його право розпоряджатися волостями на Півдні.

Камінь спотикання цього разу (як і в багатьох інших випадках у стосунках між Києвом і Суздалем) лежав у Новгороді Великому. Надаючи це місто із землею Рюрикові Ростиславичу, Боголюбський прагнув усунути звідти сина свого запеклого ворога Мстислава Ізяславича Романа. Новгородське віче вперто трималося Романа Мстиславича, але вічників силою примусили прийняти Рюрика Ростиславича. Тим більше, що, дізнавшись про смерть батька у Володимирі-Волинському, Роман Мстиславич спішно попрямував на Волинь. Однак Рюрик Ростиславич не ужився з амбітними новгородськими боярами, і в кінці 1171 р. йому довелося піти звідтіля до Києва. А новгородське віче, що завжди ставало на сторону найсильнішого руського государя, попросило Андрія Юрійовича прислати йому сина¹². Згідно з резонною думкою Грушевського, вже через це Ростиславичі могли бути незадоволені порядкуванням Боголюбського на Русі¹³.

Зі свого боку, Андрій, певно, не знайшов у братах Ростиславичах слухання виконавців своєї волі, а в старшому, Романі, — покірного йому намісника в стольному граді Русі. Наше основне джерело з цієї теми — Київський літопис — не називає причину сварки Боголюбського з Ростиславичами. Її пояснює Лаврентіївський ізвод під 1172 р.: “Непокоршимся Ростиславичемь князю Андрею и в воли его не ходящим” — Давид і Мстислав Ростиславичі схопили було в Києві брата Боголюбського Всеволода¹⁴.

Гадаю, однак, що то був хіба що привід для початку протистояння Андрія Юрійовича з Ростиславичами за Київ і загальноруське старійшинство (тим паче, що епізод з полоненням Всеволода не дістав розвитку у відомих мені джерелах). Тим не менше, Всеволод Юрійович, напевне, тоді дійсно перебував у Києві — саме його і посадив Андрій у стольному граді Русі після вигнання Романа Ростиславича, коли інший брат суздальського князя Михалко не захотів піти до Києва, а запропонував у князі Всеволода.

Дії владного Боголюбського були рішучими і безкомпромісними, хоча, з погляду княжого права Русі, і незаконними. Щоб звільнити великокнязівський стіл для брата, Андрій позбавив Києва старшого Ростислави-

ча — Романа. Ростиславичі почали дипломатичне листування з суздальським князем, оспорюючи законність його вчинку, і ще більше — його гнівного окрику щодо їхнього клану.

Не одержавши, мабуть, відповіді на цю грамоту, Ростиславичі вирішили вдатися до сильних засобів: ув'язнили й вигнали з Києва Всеволода Юрійовича і посадили там іншого з братів — Рюрика. Розпочалося відкрите протистояння двох центрів влади у Давньоруській державі. Того самого 1172 р. Андрій в ультимативній формі вимагає у Ростиславичів видати йому київських бояр, котрі буцімто “уморили” його брата Гліба. Ростиславичі відмовилися виконати його брутальну вимогу, після чого Боголюбський звелів їм ...піти з Руської землі (“а нам путь кажеш из Руской землі”) ¹⁵.

Такого ще не бувало на Русі. Князів, прямих нащадків Володимира Мономаха, його онук намагається вигнати з Києва і південної Руської землі, немов ізгоїв, про що вони гнівно заявили йому в своїй грамоті ¹⁶: “С сякими речми прислал не акы ко князю, но акы к подручнику и просту человеку...” На скоєне Андрієм Ростиславичі відповіли йому тяжкою образою, принизивши і вигнавши з ганьбою його посла ¹⁷.

По тому розпочалися воєнні дії. Але великому військові Андрія Юрійовича так і не пощастило перемогти Ростиславичів. Суздальському князю довелося припинити війну і відновити дипломатичні перетрактації з ними. Після того, як Ростиславичі посадили в Києві свого брата в перших Ярослава Ізяславича і швидко переконались у невдалості свого вибору, вони знову зв'язалися з Боголюбським і 1173 р., наче в недавньому минулому нічого не сталося між ними, попросили його затвердити на київському столі Романа Ростиславича. Навчений гірким досвідом невдалої війни з Ростиславичами, Андрій Юрійович обережно відповів їм: почекайте, я послав до південноруських князів послів порадитися з ними про долю Києва, коли одержу відповідь, то дам вам знати ¹⁸.

Та навряд Андрій Боголюбський відмовився від своїх гегемоністських планів заволодіти південною Руською землею і правити у ній із свого Суздаля. Його обачлива відповідь Ростиславичам щодо можливості вокняжіння в Києві Романа могла бути й дипломатичним викрутасом, аби виграти час... Природному розвитку подій завадила смерть Андрія Юрійовича 29 червня 1174 р. унаслідок боярської змови. Після цього суздальські князі довгий час не втручалися у південноруські справи, бо були поглинені справами власними.

Південноруські клани суперничають за Київ (1174—1181 pp.)

До міжусобної боротьби у Володимиро-Суздальському князівстві (що почалася по вбивстві Андрія Юрійовича) північноруські Мономашичі залучили південноруських князів, насамперед Ольговичів. Незабаром по смерті Андрія його брати Михалко і Всеволод, а також небіж Ярополк Ростиславич, опинились у Чернігові, у Святослава Всеволодича. Там вони, “утвердившися межи собою, давше Михалкови старейшинство” в Суздалі й на тому цілували хрест у чернігівського єпископа ¹⁹. Однак віче Ростова Великого, древньої столиці князівства, не визнало такого рішення. Те ж саме сталося у тодішньому стольному граді князівства — Володимиріна-Клязьмі. Михалкові довелося залишити великокнязівський стіл, “а Ярополка князя посадиша володимерьце, с радостью, в городе Володимере на столе”. У Ростові віче посадило його брата Мстислава ²⁰. Це сталося

1175 р. і означало, по суті, розпад Ростово-Суздальського (Володимиро-Суздальського) князівства.

Ярополк (син Романа Ростиславича), котрий обійшов своїх дядьків Михалка і Всеволода, незатишно і неміцно почувався на володимирському великокнязівському столі. Тому він намагається заручитися підтримкою Ростиславичів і виряджає посольство до їхньої отчини—Смоленська. Однак Ростиславичі були поглинені внутріклановим суперництвом, і не змогли допомогти йому. Незабаром після цього смоленське віче вигнало Ярополка і покликала княжити Мстислава Ростиславича²¹. То була родинна справа Ростиславичів, котрі тоді намагалися повернути собі київський престол, на якому продовжував сидіти Ярослав Ізяславич, молодший брат Мстислава Ізяславича.

Ярослав був найстарішим серед нащадків Мстислава Великого, і Ростиславичам незручно було просто виганяти його з Києва. Тому вони придумали хитромудру політичну комбінацію: витіснити його з стольного града, але так, наче він сам пішов звідти. З цією метою “тогда же (у 1175 р. — М.К.) пришел бяшетъ Роман ис Смоленска к братьи своей в помощь²²; Ярослав же рече: “Привели есте брата своего Романа, а **даете ему Киев?** и поиде ис Києва в Луческ. Они же почаша слати по немъ, вабяче опяť в Киев, он же не послуша их, и поиде в Луческ. Роман же седе в Києве, на столе деда своего и отца своего”²³.

“Замятня”, як називають північноруські літописи міжусобну боротьбу князів, тривала у Ростово-Суздальській землі до 1177 р., після чого у Володимирі вокняжився молодший брат Андрія Юрійовича Всеволод²⁴, згодом прозваний через чисельність своєї родини “Великим Гніздом”. Заклоти тривали в його князівстві й далі, тому мине ще немало літ, перш ніж Всеволод Юрійович звернеться до південноруських справ і візьме участь у суперництві за загальноруське старійшинство.

Але 1176 р. претензії на Київ висунув глава клану Ольговичів Святослав Всеволодич. Він, котрий все життя використовував половецьких ханів у міжкнязівському суперництві, демонстративно обурився з того, що один з Ростиславичів Давид не приєднався до походу руських князів у степ, що завершився невдачею. Тоді Святослав цинічно заявив київському князеві Роману Ростиславичу: “Ряд наш так есть: оже ся князь извинить (провиниться. — М.К.), то в волость, а мужъ у голову”²⁵. На цій, більш ніж сумнівній підставі Святослав вирішив забрати Київ у Романа. Захоплений зненацька Роман Ростиславич не зміг протистояти сильнішому війську Святослава і подався до Білгорода.

Та Ростиславичі не змирились із втратою стольного града Русі. Підоспів Мстислав Ростиславич з полком, і вони вирішили на завтра вранці дати битву Святославу. Далі літописець описує дивні речі: “Святослав же уведа, оже хотять ему дати полк (битву. — М.К.) Ростиславичи, и побеже Святослав черес Днепр устья Лыбеди, и потопоша людье мнози...”. Але, здобувши безкровну перемогу над Ольговичем, “Ростиславичи же, не хотяче губити Руской земли и крестьяньской крови проливати, сгадавше (порадились — М.К.), **даша Киев Святославу**, а Роман иде Смолньску”²⁶.

Отже, Ростиславичі, перемігши Святослава, добровільно віддають йому Київ! Створюється враження, що вони, подібно до Андрія Боголюбського в 1167—1184 рр., прагнуть володіти південною Руською землею (що звузилась тоді, по суті, до меж Київської землі) без Києва, але воліють бачити в Києві залежного від них князя. Побитий Ростиславичами Святослав Всеволодич тоді був змушений рахуватися з ними і надалі діяти багато в чому під їхнім тиском.

Про прихильність, часом демонстративну, Ростиславичів до Руської (Київської) землі, яку вони проголосили своєю отчиною, свідчить розповідь київського літописця про події 1176—1177 рр. Тоді новгородське віче покликало Мстислава Романовича у князі. “Он же не хотяше ити из Руской земли и с братьею своею разойтися”. Але родичі і найближчі радники переконали його, мовивши: “Брате! Аж зовуть тя с честию, иди; а **тамо ци не наша отчина?**”. Звертають увагу на себе програмні слова рідні Мстислава: Новгород також є їхньою отчиною. Отже, саме вони, Ростиславичі, є “отчичами” **всієї Руської землі**, у тому числі й Південної, — першим кланом Давньоруської держави. І це при тому, що Ольгович — Святослав Всеволодич продовжував княжити в Києві!

Із свого боку, Святослав докладав зусиль до зміцнення свого статусу в стольному граді. З ним на Русі почали рахуватися як з київським князем. У 1178 р. Всеволод Велике Гніздо “призва” його сина Володимира и “вда за него свою братаньну Михалкову дчерь”²⁷. Та оточений Ростиславичами, котрі сиділи навколо Києва у малих, добре укріплених містах Руської землі, ще й утримували за собою багатий Смоленськ із волостю, Святослав через кілька років не витримав напруги і вирішив силою позбавитися від обтяжливий присутності цього клану поблизу стольного града.

У 1180 р. Святослав спробував схопити Давида Ростиславича з його княгинею, коли ті полювали з човнів на Дніпрі. Однак Давид спритно уникнув полону, а Святослав, побоюючись скоєного, втік з Києва до Чернігова. У Києві сів Рюрик Ростиславич, котрий висунувся на перше місце в своєму клані. Святослав Всеволодич втратив рівновагу і, з не відомих за літописами причин, раптом зібрав Ольговичів, найняв половців і, напевне, в кінці 1180 р. пішов на Всеволода Юрійовича Велике Гніздо. Та зазнав жорстокої поразки, втратив обоз і побіг до Новгороду Великого²⁸.

Але Святослав незабаром оговтався після вчиненого йому Всеволодом Юрійовичем розгрому і напав на Київ, ведучи з собою майбутнього героя “Слова о полку Ігоревім” Ігоря Святославича і половецьку орду. Заскочений, слід гадати, раптово, Рюрик подався до Білгорода, де звичайно відсиджувалися Ростиславичі у випадку ворожої навали на Київ²⁹.

Проте чергове князювання Святослава Всеволодича у стольному граді Русі тривало зовсім недовго. Рюрик Ростиславич з Мстиславом Володимировичем і союзною ордою чорних клобуків вщент розтрошили військо Святослава і приведених ним половців. Його брат у перших Ігор Святославич ледве втік з поля битви: “Игорь же видево половце побежены, тако с Кончаком (половецьким ханом. — М.К.) вьскочивша в лодью, бежа на Городец к Чернигову”³⁰.

Здавалося, Святослав Всеволодич був остаточно переможений і втратив усі надії добути для себе Київ. Але — “Рюрик ... возлюбил мира паче рати и пожил хотя в братолюбьи...”³¹. Цілковито нелогічно — та це за логікою сучасної людини, — Рюрик раптом пішов на мирні переговори з переможеним суперником.

Договірні відносини південноруських князів часів дуумвірату Рюрик — Святослав (1181—1194 рр.)

Згідно з відбитою в тексті літопису угодою між цими князями, Рюрик Ростиславич несподівано для суспільства і, мабуть, для здоланого суперника раптом “сѣступиса ему старейшиньства и Киева, а себе взя всю Рускую землю”³², завдяки чому утворився дуумвірат глав двох сильних кланів, що здавна суперничали за Київ і старійшинство.

Можна припустити, що Рюрик керувався тверезим політичним розрахунком: втримати Київ у передбаченні неминучого конфлікту з володимиро-суздальським великим князем, котрий тоді почав виявляти інтерес до південноруських справ, було незмірно важче, ніж південну Руську землю. Володіння ж самою тією землею, її у більшості добре укріпленими малими містами і волостями, що відносилися до них, давало Ростиславичам матеріальну й силову перевагу над Святославом, якого вони оточили з усіх боків.

На мій погляд, ідучи на співправління із Святославом, Рюрик сподівався придушити князівські усобиці, стабілізувати політичне становище в країні й успішніше стримувати натиск Половецького степу. Він також міг мати на увазі і наростання тиску з боку Всеволода Велике Гніздо. Втім, надії на Святослава Всеволодича в боротьбі з кочовиками були досить-таки проблематичними, скільки Ольговичі взагалі й Святослав зокрема сумно прославилися на Русі співробітництвом з половецькими ханами в міжусобній боротьбі — і тим самим зрадою загальноруських інтересів. Історія спільного правління Рюрика і Святослава певною мірою підтвердила і надії (якщо він їх мав) і побоювання Ростиславича.

Як згадувалося, вплив суздальського осередку влади на південноруські справи по смерті Андрія Боголюбського сильно зменшився. Літописи створюють враження, що часом Всеволод Юрійович волів не втручатися у них. Разом із тим, тривало давнє суперництво Півдня і Півночі за Новгород Великий. У 1180 р. після смерті свого князя Мстислава Ростиславича (онука Долгорукого) “послашася новгородці к Святославу в Русь по сын, и приведоша Володимира (його сина. — М.К.) в Новгород...”. Але під тиском Всеволода взимку 1181 р. новгородці “показаша путь” Володимирі і “послашася по князь ко Всеволоду и вдасть им свояка своего” — Ярослава Володимировича, онука “великаго Мьстислава”³³.

Досвідчений дипломат, Святослав Всеволодич прагнув зміцнити добрі стосунки з главами інших кланів за допомогою династичних шлюбів. Київський літопис повідомляє, що 1183 р. він одружив двох синів: Гліба — з донькою Рюрика Ростиславича, а Мстислава — з свояченицею Всеволода Юрійовича³⁴. І надалі Святослав успішно користувався цим популярним у середньовічній дипломатії методом для досягнення політичних цілей.

У 1187 р. він одружив свого небожа Святослава (сина новгород-сіверського князя Ігоря Святославича) з донькою Рюрика Ярославою; тоді ж повернувся з половецького полону інший його небіж Володимир Ігорович з дружиною-Кончаківною³⁵. У 1189 р. і Рюрик Ростиславич поріднився з суздальським князем: “Князь великий Всеволод отда дщерь свою Верху-славу за Рюриковича Ростислава смоленского”³⁶. Всі ці династичні шлюби дещо стабілізували внутріполітичне становище і міжкнязівські відносини в Давньоруській державі. Однак самі по собі вони були не в змозі кардинально змінити вектори політичних сил.

Об'єднання сил Ольговичів і Ростиславичів унаслідок встановлення дуумвірату глав цих кланів створило об'єктивні умови і можливості для переходу в наступ на Половецький степ, — при тому, що Святослав не раз продовжував уникати війни з давніми родичами, друзями і союзниками. Проте становище великого князя київського просто зобов'язувало його брати участь у загальноруських походах на половців і навіть очолювати їх. Адже вищою доброчесністю князя в очах народу і його феодальної верхівки вважалася постійна і мужня боротьба з ворогами Русі, — а тоді в неї був, по суті, один-єдиний постійний ворог: половецькі хани.

Починаючи з 1183 р., літописи оповідають про кілька переможних походів об'єднаних сил руських князів до Половецького степу. Під 1183 р. київський книжник з глибоким задоволенням відзначив: “Того же лета Бог вложи в сердце Святославу, князю киевскому, и великому князю Рюрикови Ростиславичю пойти на половце — **и посласта по околние князи**”. Далі джерело перелічує учасників цієї загальноруської акції. Від походу ухилилася лише частина Ольговичів, особливо тісно зв'язаних з ханами³⁷. Успішні походи у степ літописи згадують також під 1185, 1187, 1190 і 1191 рр. Вони значною мірою послабили небезпеку для Русі з боку агресивних кочовиків. Розпочинаючи опис таких експедицій, книжники звичайно пишуть: “Святослав сославъся с Рюриком, сватом своим, и сдумасти на половце”. Лише після їхнього рішення “совокупившеся вси князи Руские, поидоша к Днепру”³⁸.

Співправління Рюрика зі Святославом проходило не без незгод поміж дуумвірами. Причина залишалась колишньою: Святослав обтяжувався присутністю Рюрика і його клану в Руській землі. Тому 1189 р. Святослав Всеволодич, скориставшись з кризи князівської влади в Галичі (син Ярослава Володимир був вигнаний місцевими боярами), вирішив було заволодіти містом і волостю. З цією метою він зав'язав зносини з угорським королем, совереном галицького князя, і послав до нього сина Гліба. Дізнавшись про це, Рюрик обурився. Святослав же виправдовувався ... “И тако сдумавше, поидоша к Галичю, Святослав с сыны своими, а Рюрик с братьею своею” — джерело чітко позначає протистояння кланів. “И рядящимся о волость Галичкую. Святослав же даяшетъ Галичъ Рюрикови, а собе хотяшетъ всей возвратишася восвоеся”³⁹. Утім, цей конфлікт між Рюриком і Святославом не мав видимих наслідків.

Але вже наступного року Святослав Всеволодич порушив дану Рюрикові обіцянку послати свого сина проти половців, після чого “бяшетъ ему тяжа с Рюриком и с Давыдом, и Смоленскою землею”, тобто з кланом Ростиславичів. І тут на історичну сцену Південної Русі нарешті виступає Всеволод Велике Гніздо.

Рюрик Ростиславич заручився його підтримкою і послав сказати Святославу: “Ты, брате, к нам крест целовал на Романове ряду, такоже наш брат Роман седел в Кыеве: дажь стоиши в том ряду”⁴⁰, тобто він зобов'язаний дотримуватися давньої угоди. Своєю грамотою Рюрик нагадав київському князеві, що Роман Ростиславич сидів раніше в Києві і що Святослав цілував на тому хрест. Далі Рюрик пригрозив повернути Святославу “крестыня грамоты” — розірвати відносини. Святославу довелося знову цілувати хрест і підтвердити свою вірність давній угоді з Ростиславичами⁴¹.

Непередбачливе звернення Рюрика до Всеволода Юрійовича за підтримкою не минулося марно — і для нього самого, і для Південної Русі. Володимиро-суздальський государ, котрий на той час зміцнив своє становище у величезному і багатому князівстві, почав претендувати на старійшинство у Давньоруській державі. Добитися цього йому допоміг випадок.

У 1190 р. повернувся з еміграції (з Германії) вигнаний за рік перед тим боярами з Галича князь Володимир Ярославич. Йому допоміг знову сісти на престол польський князь Казимир, але Володимир, мабуть, втратив надії на співробітництво з феодальною знаттю Галицької землі. Тому він “посла ко Всеволоду, ко уеви своему”⁴² Суждаль, моляся ему: “Отце господине! Удержи Галичъ подо мною, а яз Божий и твой есмь со всим Галичемъ, а в твоей воле есмь всегда”.

Всеволод прийняв його пропозицію, розіслав грамоти до всіх руських князів, до угорського короля, польських князів і уклав з ними угоду про

своє покровительство Володимиру Ярославичу: “И води я ко кресту, на своемъ сестричиче Галича не искати николиже (стола. — М.К.) под нимъ”⁴³. Перед нами типова середньовічна угода про колективне додержання сюзеренних прав Всеволода Юрійовича на галицького князя. Завдяки цій угоді Володимир благополучно досидів на своєму неспокійному престолі аж до самої смерті, що настала 1199 р.

Характерна річ: Володимир Ярославич звернувся за допомогою не до Святослава Всеволодича, свого формального сюзерена, а до далекого володимиро-суздальського государя. Ймовірніше, він вважав захист Всеволода більш дійовим, ніж хитке покровительство Святослава. Але з наведеного тексту джерела випливає ще одна обставина: галицький князь, по суті, визнав Всеволода старійшим на Русі. Це сталося ще за життя Святослава. Смерть Святослава Всеволодича корінним чином змінила структуру влади і князівську ієрархію на Русі, насамперед — Південній.

*Південноруська дипломатія в умовах старійшинства
Всеволода Юрійовича (90-ті рр. XII ст.)*

25 липня 1194 р. помер київський князь Святослав Всеволодич⁴⁴. Настав кінець його багатолітньому дуумвірату з Рюриком Ростиславичем. Здавалося, Рюрик мав відчувати полегшення, зробившись нарешті єдиновладним князем київським і не дуже-то жалкувати за співправителем, з яким у нього, особливо в останні роки, постійно були незгоди і спалахували сварки. Однак джерела створюють враження, що, залишившись без Святослава, Рюрик почувався в Києві якось незатишно... Дійсність об'єктивно полягала в тому, що зникнення з політичної арени глави клану Ольговичів (котрого у той час ніхто не міг замінити ні на київському столі, ні в міжкнязівському суперництві) порушило хитку рівновагу між двома центрами влади на Русі: Києвом і Володимиром-на-Клязьмі.

Рюрик спробував якось виправити становище. Київський повістяр повідомляє, що незабаром після кончини Святослава, на початку 1195 р., “посла Рюрик по брата своего по Давыда к Смоленську, река ему: “Брате! Се ве осталася старейши всех в Руськой земле, а поеди ко мне Киеву, что будет на Руской земле думы и о братьи своей, о Володимери племени (нащадках Мономаха. — М.К.), и то все укончаеве... И с братом своим Рюриком [Давид] ряды все уконча о Руской земле...”⁴⁵.

Звертає на себе увагу наполегливе прагнення Рюрика представити Руську землю (південну) володінням нащадків Володимира Мономаха і опікуватися нею разом з іншим членом клану Ростиславичів — Давидом. Як бачимо, він не брав до рахунку Ольговичів. Та у квітні 1197 р. Давид Ростиславич помер⁴⁶, і Рюрик залишився сам на сам з великим князем володимиро-суздальським Всеволодом.

А втім, короточасний дуумвірат братів-Ростиславичів не міг бути реальною силою в Давньоруській державі. Він здатний був хіба що дещо стабілізувати політико-соціальне становище в Південній Русі, навколо Києва. Тому що того самого 1195 р. Всеволода Юрійовича було визнано іншими князями старійшим, принаймні “во Володимере племени”⁴⁷. Через це Рюрикові з Давидом доводилося рахуватися з володимиро-суздальським князем. Виправдовуючись перед зятем Романом Мстиславичем у тому, що він забрав у нього волость і передав її Всеволоду, Рюрик заявив: “А нам безо Всеволода нелзя быти”, бо той є старійшим князем. Можна думати, що він був старійшим серед всіх князів узагалі. В усякому разі, саме так розумів володимиро-суздальський князь свій статус у державі.

Передання Рюриком волості Романа Всеволоду викликало обурення зятя, котрий одразу ж почав воювати з тестем. Воскресенський літопис докладно описує початок конфлікту й дипломатичне розв'язання його. Спочатку Рюрик, порадившись з “братиею и мужи своими”, послав до Всеволода й повідав йому, начебто “Роман приложися к Ольговичем и подводит их на Киев”. Потім Рюрик закликав Всеволода як старійшого у Володимировому племені, “промыслити о Руской земли и о своей чести и о нашей” — у стосунках із Всеволодом Рюрик Ростиславич настирливо підкреслював спільність їхньої отчини — південної Руської землі — й необхідність захисту її від Ольговичів. Одночасно Рюрик відрядив послів до Романа і “обличи его и грамоты поврже ему”, тобто офіційно розірвав із ним дипломатичні стосунки. Роман, за словами літописця, злякався (певно, спільних проти нього дій київського і володимиро-суздальського князя) і подався до Польщі ⁴⁸.

Дещо пізніше Всеволоду Ольговичу довелося мирити Ростиславичів з Ольговичами, що відстоювали (і ті й інші зі своїми доказами) виключні права своїх кланів на південну Русь як на отчину. Рюрик і Давид звернулися до нього з проханням підтримати їхню вимогу до Ольговичів “не искати отчины нашея Києва и Смоленська под нами и под нашими детми и подо всем нашим Володимеримь племенем...”. У відповідь Ольговичі звернулися до Всеволода Юрійовича, теж визнавши його главою дому Ярославичів: “Аж нам вменил Киев тоже нам его блюсти под тобою и под сватом твоим Рюриком, то в том стоим” ⁴⁹. У цих словах відбилася система колективного сюзеренітету Ярославичів над Руссю і рецепція права Всеволода наглядати за Києвом. Ольговичі справедливо зауважили в своїй грамоті суздальському князеві, що у них, “онуків Ярослава”, є такі самі права на стольний град Русі, як у Ростиславичів і Мстиславичів.

Після втручання Всеволода “Ольговичи же убоявьшеся... и другие послы послаша к Рюрикови” з пропозицією: “Аже есмы не укончали сее зимы ряду со Всеволодом и с тобою, и с братом твоим Давыдом, а ты ны еси близь, а целуй с нами крест, како ты ся с нами не воевати, доколе со Всеволодом и с Давыдом любо ся уладим, любо ся не уладим” ⁵⁰.

Таким чином, Ольговичі зробили спробу дипломатичного врегулювання назріваючого конфлікту. На це Рюрик, порадившись зі своїм оточенням, “посла посол ко Ярославу” ⁵¹, хотя и свести в любовь со Всеволодом и с Давыдом, и води и кресту, како ему возстати на рать до ряду, а сам целова крест на том же к нему” ⁵². Зі свого боку, Рюрик Ростиславич запропонував Ольговичам проект мирного розв'язання суперечок, умовою якого було не починати війни до підписання мирного договору і “свести в любовь” чотирьох князів. Все це свідчить про більш високий, ніж ще недавно, рівень міжкнязівських відносин, про віру руських князів у силу підписаного ними “ряда” і навіть усної угоди.

Та, мабуть, ще “не приспе время” для того, щоб подібні угоди між князями стали нормою і могли діяти тривалий час. Незабаром по тому “Ярослав и вси Ольговичи ... поехала ко Смоленску изъездом”. Рюрик відреагував на це не одвітним ударом, а дипломатичними засобами: послав до Ярослава “с крестьными грамотами, река ему: “... Соступился еси ряду и крестнаго целования; а ся ти крестьныя грамоты”, тобто розірвав стосунки з ним. Це справило сильне враження на Ярослава Всеволодича, він повернувся до Чернігова і “посла посол свой к Рюрикови, оправливаяся во крестное целование”, тобто виправдовуючись у порушенні угоди. Він звинуватив Рюрика в тому, ніби київський князь зазіхає на Смоленськ, що було йому віддав. Але повернення до попереднього мирного

договору не сталося. “И тако бывши межи ими распре мнози и речи велице, и на уладишася”, — епічно зауважує літописець⁵³.

Не досягнувши згоди, обидві сторони звернулися за судом і допомогою до Всеволода Юрійовича. 1196 р. Рюрик закинув Всеволоду, що той пообіцяв зустрітися з ним і його братом Давидом у Чернігові, в очікуванні чого київський князь “совокупився с братьею своею, и с дружиною своею, и с дикими половци, и седел есмь доспев, жда от тебе вести”⁵⁴. Але Всеволод не приїхав. І тоді, сподіваючись на його допомогу, Рюрик почав воювати з Ольговичами.

Напевне Рюрик мав значну перевагу над Ольговичами у військовій силі, оскільки “Ярослав Всеволожич черниговський... ко Всеволоду и ко Давыдови посла муж свой”, доручивши йому добиватися правого “ряда” і “любви” від суздальського князя. “Всеволод же почав думати с Давыдом (Ростиславичем. — М.К.) и с рязаньскими князьми, и с мужьми, любя како бы с ними умирится”, але Давид “не любяшет мира” й продовжував підбурювати Всеволода проти Ольговичів⁵⁵.

Яблуком незгоди між Ростиславичами і Ольговичами, як і півстоліття тому, залишався стольний град Русі і старійшинство, хай навіть лише південноруське. Відчуваючи і проголошуючи себе старішим князем на Русі, Всеволод Юрійович просто не міг бути в стороні від цієї давньої незгоди поміж князями. Він прагнув, певно, також стабілізації становища в південній Русі.

Того самого 1196 р. Всеволод “посла мужа своя ко Ярославу (до Чернігова. — М.К.), и умолви с ним про волость свою и про дети своя, а **Киева под Рюриком не искати, а под Давыдом Смоленска не искати, и води [Всеволод] Ярослава ко честному кресту и всих Олговичь**”⁵⁶.

Однак Рюрик Ростиславич залишився незадоволеним угодою Всеволода Юрійовича з Ольговичами, укладеною без його участі, — він явно не бажав перетворюватися з суб'єкта княжого права на об'єкт у міжкнязівських відносинах. Його посол передав Всеволоду докірливі слова свого государя: мовляв, ти цілував хрест у тому, що мої вороги — твої вороги, ти просив частку в Руській землі й одержав її, хоча мені довелося відібрати її у зятя, нарешті, ти не допоміг мені минулого року, коли я просив, а тепер став на бік Ольговичів. Після цієї преамбули Рюрик “отья [у Всеволода] они города тья, которыя же бяшет ему дал в Руськой земли, и розда опять братьи своей”⁵⁷, позбавившись у такий спосіб від обтяжливої присутності Всеволода в Руській землі.

Важко відповісти на очевидне питання: чому Всеволод тоді повівся дуже обережно, не здійснивши навіть спроби повернути втрачене на півдні? Так само вчинив він і тоді, коли 1196 р. (“на осенный Юрьев день”)⁵⁸ новгородці вигнали князя Ярослава Володимировича (з Мстиславичів) і “многo славшеся ко Всеволоду к Суздальскому и молившеся ему, дабы им дал своего сына любо иного кого. Всеволод же их воли не створи”, — напевне, не бажаючи загострювати стосунки з Рюриком, котрий у подібних випадках підтримував Мстиславичів. Новгородцям довелося звертатися до Ярослава Всеволодича чернігівського, і той послав до них сина⁵⁹.

Втім, все це зовсім не означало, що Всеволод Юрійович узагалі послабив своє втручання у південноруські справи. Лаврентіївський літопис під 1197 р. (у Київському літописі ця подія не відбилася) повідав про те, як “Романко (Мстиславич, тодішній волинський князь. — М.К.) нача пушати дчерь Рюрикову (свою дружину. — М.К.), хотяшет ее постричи. Рюрик же посла к великому князю Всеволоду, река: “Брате и свате! Романко от нас отступил и крест целовал к Олговичем. А, брате и свате, пошли грамо-

ты хрестные поверзи им, а сам поиди на конь”⁶⁰. Всеволоду довелося силою спонукати Ольговичів до миру: “Олговичи не могуше стати противу ему, поклоняшася ему”⁶¹.

Образно висловлюючись, міжкнязівські відносини у Давньоруській державі кінця XII ст. оберталися навколо осі Київ—Чернігів—Суздаль. До них були неминуче залучені всі князі, і не тільки південноруські. Дипломатичні зв'язки, природно, існували і в інших напрямках. Укладалися династичні шлюби, які слугували політичним інтересам. Київський літописець згадує про те, що 1188 р. “Роман же Володимерьскый Мьстиславичь сватася с ним (галицьким князем Володимиром Ярославичем. — М.К.), и да дщерь свою за сына его за старейшаго”⁶².

Цей шлюб був хіба що дипломатичною хитрістю Романа, оскільки буквально у наступних реченнях літопису повідано, як він, дізнавшись про те, що “мужи галичкыйи не добро живут с князем своим”, почав слати послів до галицьких бояр, “подтыкая их на князя своего, да быша его выгнале из отчины своея, а самого быша прияли на княжение”⁶³. Однак цинічному планові волинського князя судилося здійснитися лише наполовину: галичани дійсно вигнали свого князя Володимира і посадили було на стіл Романа. Але до справи втрутився угорський король, котрий повів на Галич своє військо. “И слышав Роман, аже король за Горою”⁶⁴ уже, и бежа, не мога стати противу ему”⁶⁵. А в Галичі король посадив свого сина Андрія.

Типовим для того часу був династичний союз між київським і рязанським князями, що відноситься до 1199 р.: “Благоверный великий князь Рюрик Ростиславичь отда дщерь свою Всеславу в Рязань, за Ярослава за Глебовича”⁶⁶. Рязанський князь був ближнім васалом Всеволода Велике Гніздо, тим самим Рюрик зближувався з володимиро-суздальським князем.

На кінець століття звістки літописів про суперечки серед князів за Київ і загальноруське главенство робляться дедалі рідшими. Давньоруська держава неухильно дробилася. Федерация земель і князівств, у яку з початком удільної роздробленості переросла єдиновладна монархія Рюриковичів, з перших років XIII ст. перетворюється на конфедерацію. Зв'язки між землями і князівствами, що складали її, слабшають, а в багатьох випадках робляться спорадичними, а то і формальними. Старіючий Всеволод Юрійович, поглинений справами свого величезного князівства, все менше втручається у південноруські справи. Хоча і на початку XIII ст. і великий київський князь Рюрик Ростиславич, і творець Галицько-Волинського князівства Роман Мстиславич, як і раніше, визнають його “отцем и господином” і просять його, “дабы ти [Рюрику] Киев опять дал”⁶⁷.

¹ П а ш у т о В. Т. Опыт периодизации истории русской дипломатии // Древнейшие государства на территории СССР. 1982. — М., 1984. — С. 15—16.

^{1a} Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 372—373; ПСРЛ. — Т. 1. — Лаврентьевская летопись. Вып. 2; Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. 2-е изд. — Л., 1927 (далі в посиланнях: Лаврентьевская летопись). — Стлб. 354.

² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Под ред. и с предисл. А. Н. Насонова. — М.; Л., 1950. — С. 278—279.

³ Летопись по Ипатскому списку. — С. 375.

⁴ Там же. — С. 382.

⁵ Там же.

⁶ Там же. — С. 385—386.

⁷ М. С. Грушевський звернув увагу на непривабливі характеристики, дані Володимиром в Київському літописі, й думав, що той вокняжився у Києві в лютому 1171 р. (Г р у ш е в с ь к и й М. Історія України-Руси. — Львів, 1905. — С. 198, прим.).

⁸ Летопись по Ипатскому списку. — С. 386.

- ⁹ Там же. — С. 386.
¹⁰ Там же. — С. 387.
¹¹ Там же. — С. 383.
¹² Новгородская первая летопись... — С. 22.
¹³ Г р у ш е в с ь к и й М. Історія України-Руси. — Т. 2. — С. 199.
¹⁴ Лаврентьевская летопись. — Стлб. 365. Цю саму причину називає й Воскресенський літопис: ПСРЛ. — Т. VII / Летопись по Воскресенскому списку. — СПб., 1856 (далі в посиланнях: Воскресенская летопись). — С. 88.
¹⁵ Летопись по Ипатскому списку. — С. 388.
¹⁶ Відбите в літописі дипломатичне листування між Ростиславичами і Андрієм Боголюбським за емоційністю і багатством інформації щодо практики міжкнязівських відносин на Русі навряд чи має аналогії в давньоруському письменстві.
¹⁷ Летопись по Ипатскому списку. — С. 390.
¹⁸ Там же. — С. 394.
¹⁹ Там же. — С. 404.
²⁰ Там же. — С. 405.
²¹ Там же. — С. 406.
²² Ростиславичі сиділи навколо Києва, у малих містах Руської землі.
²³ Летопись по Ипатскому списку. — С. 407. Коротко про вокняжіння Романа див.: Новгородская первая летопись... — С. 223.
²⁴ Лаврентьевская летопись. — Стлб. 379—385.
²⁵ Летопись по Ипатскому списку. — С. 409.
²⁶ Там же. — С. 410.
²⁷ Там же. — С. 414.
²⁸ Там же. — С. 418—419.
²⁹ Там же. — С. 420.
³⁰ Там же. — С. 421.
³¹ Там же.
³² Там же. — С. 422.
³³ Новгородская первая летопись... — С. 226, 227.
³⁴ Летопись по Ипатскому списку. — С. 422.
³⁵ Там же. — С. 443.
³⁶ Воскресенская летопись. — С. 101. Докладну розповідь про цей політично важливий шлюб див.: Летопись по Ипатскому списку. — С. 443.
³⁷ Летопись по Ипатскому списку. — С. 426.
³⁸ Там же. — С. 440.
³⁹ Там же. — С. 446.
⁴⁰ Там же. — С. 450—451.
⁴¹ Там же. — С. 451.
⁴² Володимир був сином сестри Всеволода Ольги.
⁴³ Летопись по Ипатскому списку. — С. 448—449.
⁴⁴ B a u m g a r t e n N. Gynalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siecle. — Roma, 1927. — Tabl. IV. — N 22. 3.20.
⁴⁵ Летопись по Ипатскому списку. — С. 458—459. Про дату див.: Б е р е ж к о в Н. Г. Хронология русского летописания. — М., 1963. — С. 207.
⁴⁶ Лаврентьевская летопись. — Стлб. 414.
⁴⁷ Летопись по Ипатскому списку. — С. 461.
⁴⁸ Воскресенская летопись. — С. 104.
⁴⁹ Летопись по Ипатскому списку. — С. 462—463.
⁵⁰ Там же. — С. 463.
⁵¹ Всеволодичу, чернігівському князю, тодішньому главі Ольговичів.
⁵² Летопись по Ипатскому списку. — С. 463; Воскресенская летопись. — С. 105 (під 1196 р.).
⁵³ Летопись по Ипатскому списку. — С. 465—466; Воскресенская летопись. — С. 105 (коротко).
⁵⁴ Летопись по Ипатскому списку. — С. 466.
⁵⁵ Там же. — С. 468—469.
⁵⁶ Там же. — С. 469.
⁵⁷ Там же. — С. 470.
⁵⁸ Новгородская первая летопись... — С. 236.
⁵⁹ Летопись по Ипатскому списку. — С. 470—471.
⁶⁰ Лаврентьевская летопись. — Стлб. 412—413. Про це розповідається і у Воскресенському літописі (с. 106).
⁶¹ Там же. — Стлб. 413.
⁶² Летопись по Ипатскому списку. — С. 444.
⁶³ Там же.

⁶⁴ “Гора” — Карпатські гори служили природним рубежем між Галицькою землею та Угорщиною з XII ст.

⁶⁵ Летопись по Ипатскому списку. — С. 445.

⁶⁶ Там же. — С. 474.

⁶⁷ Воскресенская летопись. — С. 108; Лаврентьевская летопись. — Стлб. 419 (менш докладно).